

УДК 35:342.25

DOI <https://doi.org/10.32851/tnv-pub.2021.4.2>

САМОВРЯДУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ОБИВАТЕЛІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: УРОКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

Верховцева І.Г. – доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри соціальної філософії та управління
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-5682-993X

Вперше у науковій літературі з метою актуалізації історичних уроків у контексті реалізації в Україні реформи місцевого самоврядування узагальнено досвід функціонування в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. системи громадського управління селом. Наголошено, що, за задумами реформаторів, які спиралися на відповідний європейський досвід, залучення до управління селом його мешканців мало сприяти становленню в Російській імперії локальної демократії та поступовому запровадженню в ній народоладдя. Авторка наголошує: оскільки, за Конституцією України, місцеве самоврядування покликане бути виявом народоладдя, аналіз вказаного історичного досвіду слугуватиме осмисленню концептуальних засад реформи публічного управління з його складником – місцевим самоврядуванням – та чималій кількості практичних проблем останнього.

На думку дослідниці, попри суперечливий та перехідний (транзитивний) характер громадського управління селом, загострює потребу всебічного вивчення його здобутків, прорахунків і негативних явищ той факт, що станово-територіальні громади сільських обивателів відіграли неабияку роль у поваленні на початку 1917 р. імперської влади та розпаді країни. З огляду на це, авторка звертає увагу на проблему відчуження мешканців сучасних територіальних громад від влади, проводить історичні паралелі й порівнює засади функціонування інституту сільських старост півторасторічної давнини із засадами функціонування інституту старост у територіальних громадах нині, окреслює завдання розбудови інфраструктури місцевого самоврядування, необхідності створення виважених відносин між органами місцевого самоврядування й органами адміністративної вертикалі України. Резюмується щодо необхідності сприяти комунікації центральної влади з мешканцями регіонів через органи місцевого самоврядування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, сільські обивателі, громадське управління селом, Російська імперія другої половини XIX – початку XX ст., територіальна громада, інститут сільського старости.

Verkhovtseva I.G. Self-government of rural inhabitants of Ukrainian provinces of the second half of the XIX – early XX centuries: lessons for the present

For the first time in the scientific literature in order to update historical lessons in the context of the implementation of local government reform in Ukraine, the experience of functioning in the second half of the XIX – early XX centuries is generalized systems of public management of the village. It was emphasized that, according to the reformers, who relied on the relevant European experience, the involvement of its inhabitants in the management of the village should have contributed to the establishment of local democracy in the Russian Empire and the gradual introduction of democracy. Since, according to the Constitution of Ukraine, local self-government is designed to be a manifestation of democracy, the analysis of this historical experience will serve to understand the conceptual foundations of public administration reform with its component local self-government and many practical problems of the latter.

According to the researcher, despite the contradictory and transient nature of public management of the village, the need for a comprehensive study of its achievements, miscalculations and negative phenomena exacerbates the fact that the caste-territorial communities of villagers played a significant role in overthrowing the imperial government in early 1917 and disintegration of the country. In view of this, the historian draws attention to the problem of alienation of modern territorial communities from power, draws historical parallels and compares the principles of the Institute of Rural Elders of one and a half centuries ago with the principles of the Institute of Elders in the United Territorial Communities. The need to create balanced relations between

local governments and structures of the administrative vertical of Ukraine. It summarizes the need to promote communication between the central government and the people of the regions through local governments.

Key words: *local self-government, villagers, public management of the village, the Russian Empire of the second half of the XIX – early XX centuries, territorial community, the institution of village elders.*

Постановка проблеми. Реформування в Україні публічного управління та однієї з його форм – місцевого самоврядування – вимагає всебічного вивчення відповідного досвіду попередніх часів. Як стверджують дослідники, історичні управлінські традиції формують зразки політичної поведінки мешканців регіонів, стійкі образи політичної реальності і влади, ціннісно-нормативні установки політичної свідомості [1, с. 198–199; 2, с. 14–15; 3, с. 76–78; 4, с. 4–10; 5, с. 28–29]. Однак не менше значення, на наше переконання, має й фахове визначення здобутків, прорахунків і негативних явищ самоврядних практик минулого. Це, безумовно, слугує концептуалізації вітчизняного публічного управління, його теоретичному обґрунтуванню загалом та осмисленню сучасних проблем самоврядних практик зокрема [6].

Вагомий потенціал у цьому контексті має досвід функціонування в підросійській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. громадського управління селом (селянського самоврядування), запровадженого в Російській імперії Великою реформою 1861–1871 рр. та покликаною створити в країні базу локальної демократії, сприяти становленню місцевого самоврядування й залученню до народовладдя найчисленнішого з трьох офіційних станів – стану сільських обивателів (селян) [7, с. 83–85].

Стаття 5 Конституції України на пряму пов'язує місцеве самоврядування з народодовладдям: народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [8]. Започаткованою в 1997 р. реформою місцевого самоврядування, хоча й базованою на відповідних європейських традиціях, досі не створено всіх організаційно-правових засад для реалізації цього конституційного положення, хоча розпочатий у 2015–2016 рр. черговий етап вказаної реформи і сприяє перетворенню мешканців об'єднаних територіальних громад на суб'єктів місцевого управління [9; 10]. Проте чимало питань реалізації своїх самоврядних повноважень жителями регіонів нині потребують глибокого осмислення на базі відповідного практичного досвіду. Зокрема, крім розроблення механізмів безпосередньої участі мешканців громад у прийнятті управлінських рішень із нагальних питань життя, тільки практикою може бути апробований та скоригований у напрямі піднесення його ефективності запроваджений в 2015 р. інститут старост. Досвід півторасотрічної давнини прямої участі селян у сільських сходах та функціонування інституту сільських старост у межах громадського управління селом здатен створити в цьому аспекті вагому емпіричну основу для узагальнень і застережень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самоврядний досвід 9/10 тогочасного соціуму підросійської України – селян – до недавнього часу істориками вивчався фрагментарно, як правило, в контексті окремих питань: реалізації селянської реформи 1861 р., фіскального адміністрування, волосного судівництва тощо [11–14]. Комплексне вивчення проблеми розпочато дослідженнями І.Г. Верховцевої [7; 15; 16; 17]. Однак науковцями досі не актуалізовано завдання узагальнити досвід громадського управління селом другої половини XIX – початку XX ст. з метою формулювання відповідних історичних уроків у контексті реалізації в Україні реформи місцевого самоврядування.

Формулювання цілей статті. Не прагнучи усебічного висвітлення проблеми, спробуємо окреслити найважливіші, на наш погляд, питання функціонування громадського управління селом, що спонукають до їх всебічного вивчення, глибшого осмислення й урахування в контексті реформування в Україні публічного управління загалом та місцевого самоврядування зокрема.

Виклад основного матеріалу. Упродовж усього «довгого XIX століття» – від часів правління Катерини II та Павла I до часів Миколи II – імперська влада Росії шукала адекватну нагальним завданням піднесення ефективності фіскального адміністрування та збереження цілісності країни модель місцевого управління. Ідейними орієнтирами були відповідні західноєвропейські взірці в межах розбудови регулярної держави та тогочасні концепції місцевого самоврядування. Творче опанування нових управлінських стратегій політичною елітою російського Колоссу супроводжувалося розробленням власних, адекватних завданням збереження цілісності «єдиної і неділимої» та подолання сепаратистських настроїв нобелів таких регіонів, як Остзейський край, Царство Польське, правобережні українські губернії тощо, форм управлінського облаштування регіонів, насамперед їх сільського сегменту, адже саме результатами праці сільських товаровиробників наповнювалася державна скарбниця. Водночас у країні велося розроблення масштабної управлінської реформи, в контексті якої все її населення було поділено на офіційні стани: дворян, духовенства, міських та сільських обивателів. Останній стан був найчисленнішим та водночас найменш впорядкованим з огляду на існування різноманітних категорій, що в силу історичних обставин мали специфічні управлінські та фіскальні традиції.

Упродовж 1830-х – 1840-х рр. у найбільш небезпечних з погляду опозиційних настроїв регіональних еліт та в новоприєднаних областях було проведено низку реформ із запровадження самоврядування сільських мешканців. З початком розроблення Великих реформ 1860-х – 1870-х рр. усі напрацювання попередніх часів та творчо опанований європейський відповідний досвід було покладено в основу масштабного плану управлінського реформування селянської Росії за єдиним «стандартом», яким стала система громадського управління селом. Упродовж 1860-х – 1870-х рр. її з деякими регіональними особливостями було запроваджено практично в усіх губерніях європейської частини країни, в тому числі в українських. По суті, було реалізовано Велику реформу селянського самоврядування 1861–1871 рр., складником якої стала селянська реформа 1861 р. Унаслідок реформи 1861–1871 рр. у систему органів місцевої влади було вписано органи самоврядування сільських обивателів (діяли до 1917 р.). Ці органи функціонували на двох рівнях: сільському та волосному (за включенням деяких регіонів, де ці органи функціонували лише на волосному чи на сільському рівнях). Крім сільських і волосних сходів, до їх складу входили волосні правління й суди. Окремими посадами були сільські старости та волосні старшини, які стали особливим розрядом бюрократії – селянською бюрократією. Відповідними положеннями було регламентовано діяльність кожного органу та кожного посадовця. Суб'єктами управління селом були громади селян (сільські й волосні), що на своїх сходах вирішували нагальні питання місцевого життя засобами прямої (на сільському рівні) та представницької (на волосному рівні) демократії.

За задумами реформаторів, громадське управління селом мало сприяти становленню в Російській імперії локальної демократії, розбудові місцевого самоврядування та поступовому запровадженню в країні народовладдя. Попри суперечливий та перехідний (транзитивний) характер громадського управління селом, за 56 років

свого функціонування воно посприяло піднесенню соціальної, а згодом – і політичної активності найбільшої соціальної верстви, ставши ефективним інструментом економічного й соціального самозахисту об'єднаних у територіальні громади сільських обивателів (водночас були структурами станового та місцевого самоврядування). Апогеєм діяльності цих громад була їх опозиційна діяльність на початку XX ст. в умовах Селянської революції, яка, розпочавшись в 1902 р. на Полтавщині, поширилася всією європейською частиною країни та з певною періодичністю тривала до 1922 р.

Самоврядні практики сільських обивателів українських теренів створили справжню скарбницю вітчизняного самоврядного досвіду, узагальнення й осмислення якого, безумовно, сприятиме адекватному сприйняттю та виваженим оцінкам самоуправлінських процесів, що відбуваються нині в контексті реалізації реформи місцевого самоврядування, започаткованої в 1997 р., черговому етапу якої було дано імпульс у 2014–2015 рр.

Насамперед, з огляду на це, слід наголосити, що в Україні нині триває зміна статусу органів місцевого самоврядування в напрямі перетворення їх на суб'єктів місцевого управління в межах нової парадигми публічної влади загалом та горизонтальної організації місцевої влади зокрема [18, с. 61–62; 19, с. 7–9]. Тому прискіпливої уваги потребує інститут об'єднаної територіальної громади. Зокрема, розміри нових територіальних громад, у які сьогодні поєднано декілька сіл, селищ, у певних випадках – разом із містами [10]. Досвід другої половини XIX – початку XX ст., пов'язаний із подібним поєднанням багатьох населених пунктів у одну сільську громаду, показав, що чималі розміри територіальних громад зумовлювали відчуження питомої ваги їх мешканців від самоврядних практик і соціальне протистояння всередині самих громад, сприяли роздмухуванню опозиційних настроїв селянського загалу щодо офіційних управлінських структур загалом [16, с. 185–186; 16, с. 189; 16, с. 191; 16, с. 196–197; 16, с. 281; 16, с. 383].

Надзвичайний вибухонебезпечний потенціал такі явища мали під час реалізації аграрних реформ 1906–1911 рр., коли окремі господарі отримали право закріплювати в приватну власність ділянки із спільного земельного фонду громади, сформованого реформами 1893–1899 рр. Загал громад чинив опір таким діям, що проявлялося у відповідних масових акціях на сходах [16, с. 362–368]. У часи Першої світової війни подібне посприяло фатальному для країни відриву сільських громад від волосної і повітової управлінських ланок, які намагалася примушувати сільські сходи прийняти приговори про виділення ділянки відрубнику чи майбутньому хуторянину й реалізувати в такий спосіб вказівки столичних урядових структур. Унаслідок цього відриву село стало некерованим, відмежованим від органів місцевого управління повітового й губернського рівнів та від офіційної влади загалом. Чималою мірою це посприяло революційним подіям 1917 р. та розпаду імперії Романових [16, с. 197; 16, с. 372–387].

Реалізація нині практики створення об'єднаних територіальних громад вимагає не тільки ретельного вивчення досвіду минулого, а й розбудови ефективної комунікації між мешканцями громад та її управлінськими органами, запровадження механізму, засобом якого кожен учасник цього комунікаційного ланцюга міг би висловити своє ставлення до дій очільників громади, мати можливість брати участь у житті громади, вирішенні нагальних питань її життя та реалізувати свої права з народоправства. Це, безумовно, сприятиме подоланню такої зловбоденної проблеми, як відчуження громадян від влади, залученню до розбудови економіки й соціально-політичного ладу країни активної частини населення, створенню потужної бази для громадянського суспільства [18, с. 76–77; 19, с. 7].

Не останньою мірою вивчення досвіду другої половини XIX – початку XX ст. може вплинути на ефективність функціонування нових інститутів, запроваджених в Україні під час реалізації реформи місцевого самоврядування. Зокрема, йдеться про інститут старост [9]. Сто з лишнім років тому в українських губерніях також функціонував інститут старости, зокрема сільського старости, який був очільником сільської громади та підпорядковувався у бюрократичній площині волосному старшині, а в сільському повсякденні – сходу сільської громади. Сільські старости мали чималий обсяг повноважень. По мірі бюрократизації їх посад вони перетворилися на таких собі «селянських панів», масові вчинки корупційного характеру яких стали неабиякою проблемою для влади й систематично зумовлювали справедливе обурення селянського загалу, посилювали соціальну напругу всередині громад. Натомість у випадках, коли староста був речником бажань громади, останні ставали доволі потужними в ефективному самозахисті своїх прав, що, безумовно, сприяло становленню локальної демократії [16, с. 191; 16, с. 195; 16, с. 218–221; 16, с. 240].

Сьогодні, згідно зі статтею 54 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», посада старости, по суті, є бюрократичною посадою і широким повноважень її носію як виразнику життєвих інтересів мешканців громади практично не надає. Вимог сприяти забезпеченню нагальних потреб мешканців свого старостинського округу закон не висуває, механізмів реалізації подібних повноважень не передбачає. Отже, нині інститут старости, крім історичної назви посади, нічого спільного з посадою сільського старости в системі громадського управління селом не має. Це не сприяє ефективності місцевого самоврядування, оскільки, за вказаним законом, староста як посадовець місцевого самоврядування перебуває на найбільш наближеному до населення рівні, тому діяльність старости могла би сприяти реалізації в місцевому самоврядуванні принципу субсидіарності.

Повне визначення того, який саме практичний досвід громадського управління селом в українських губерніях може прислужитися розбудові ефективного місцевого самоврядування в сучасних умовах, ще попереду. Загальний огляд здобутків та прорахунків вказаного історичного явища вимагає прискіпливої уваги сьогоднішніх реформаторів до розбудови інфраструктури місцевого самоврядування, визнання безумовності виважених відносин між органами останнього і структурами адміністративної вертикалі України, сприяння комунікації центральної влади з мешканцями регіонів через органи місцевого самоврядування.

Висновки з даного дослідження. Вивчення досвіду функціонування самоврядування сільських обивателів українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. сприяє реалізації конституційних положень у сучасній Україні, зваженому реформуванню місцевого самоврядування, уникненню помилок та запозиченню ефективного ідейного і практичного потенціалу минулого.

Перспективи подальших розвідок. Перспективним напрямом досліджень уявляється компаративний аналіз повноважень органів місцевого самоврядування України та відповідних установ системи громадського управління селом другої половини XIX – початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мануїлова К.В. Роль традицій у реформуванні публічної влади в Україні. *Державне управління в Україні: історія державотворення, виклики та перспективи: матер. VIII міжн. наук. інт.-конф. аспірантів та докторантів з державного управління, 26 травня 2017 р.* Одеса: ОРШДУ НАДУ, 2017. С. 197–201.

2. Забейворота Т.В. Модернізація системи державного управління в умовах децентралізації влади: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 – «Теорія та історія державного управління» / Т.В. Забейворота; Харківс. регіон. ін-т держ. управ. Харків, 2017. 23 с.
3. Карагіоз Р.С. Органи державного управління та місцевого самоврядування як елементи публічної влади. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 1. С. 75–79.
4. Алексеев В. Порівняльний аналіз основних положень дослідження структур публічного управління для функціонування на рівні громад у XIX і XXI ст. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 3(26). С. 3–14.
5. Шевченко О.О., Коваленко М.М. Наближення публічного управління в Україні до європейських стандартів. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: державне управління*. 2017. Т. 28(67) № 1. С. 27–32.
6. Бобровський О.І. Теоретичні засади публічного управління територіальних громад. *Державне управління та розвиток : електронне видання*. 2020. № 4. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/4_2020/153.pdf
7. Верховцева І.Г. Селянські реформи 1860-х – 1870-х рр. чи Велика реформа 1861 – 1871 рр.?: уніфікація самоврядування селян у Російській імперії. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 4. Т. 2. С. 79–89.
8. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
9. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/280/97-%D0%B2%D1%80>
10. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
11. Берестовий А.І., Корновенко С.В. Податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Черкаси : Ю.А. Чабаненко, 2015. 211 с.
12. Легун Ю.В. Значення матеріалів волосних судів як джерела з історії селянства Поділля. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Ін-т іст. Укр. НАН України, 2005. Вип. 10. С. 284–292.
13. Мельничук К.В. Збір податків у практиці селянського самоврядування пореформеної доби (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 28. Київ: Ін-т іст. України НАНУ України, 2018. С. 110–124.
14. Мітеров О. Матеріально-фінансова база селянського самоуправління Чернігівської губернії (1861 – 1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2009. № 2-3. С. 58–67.
15. Верховцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Черкаси : Ю. А. Чабаненко, 2018. 397 с.
16. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 – «Всесвітня історія» / І.Г. Верховцева; ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. 701 с.
17. Верховцева І.Г. Російська імперія у фокусі глобалістики: парадокси управління уніфікації імперського простору. *Регіональні студії*. 2021. Вип. 24. С. 110–115.
18. Лелеченко А.П., Васильєва О.І., Куйбіда В.С., Ткачук А.Ф. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. Київ: Рада Європи, 2017. 110 с.
19. Приходченко Л.Л. Система публічного управління України: механізми горизонтальної взаємодії. *Державне управління: теорія та практика*. 2016. № 2. С. 5–14.

REFERENCES:

1. Manuilova K.V. (2017) Rol' trady'cij u reformuvanni publichnoyi vlady` v Ukrayini. *Derzhavne upravlinnya v Ukrayini: istoriya derzhavotvorennya, vy`kly`ky` ta perspekty`vy` : mater. VIII mizhn. nauk. int.-konf. aspirantiv ta doktorantiv z derzhavnogo upravlinnya, 26 travnya 2017 r.* Odesa: ORShDU NADU, pp. 197–201.
2. Zabejvorota, T.V. (2017) *Modernizaciya sy`stemy` derzhavnogo upravlinnya v umovax decentralizaciyi vlady`* (PhD Thesis), Kharkiv: National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kharkiv regional institute of public administration.
3. Karagioz R.S. (2018) Organy` derzhavnogo upravlinnya ta miscevoogo samovryaduvannya yak elementy` publichnoyi vlady`. *South Ukrainian Law Journal*, vol. 4, no. 1, pp. 75–79.
4. Alekseev V. (2015) Porivnyal`ny`j analiz osnovny`x polozhen` doslidzhennya struktur publichnogo upravlinnya dlya funkcionuvannya na rivni gromad u XIX i XXI st. *Public administration and development: electronic edition*, vol. 3, no. 26, pp. 3–14.
5. Shevchenko O.O., Kovalenko M.M. (2017) Nably`zhennya publichnogo upravlinnya v Ukrayini do yevropejs`ky`x standartiv. *Scientific notes of V.I. Vernadsky TNU, series: public administration*, vol. 28, no. 67 /1, pp. 27–32.
6. Bobrovskiy O.I. (2020) Teorety`chni zasady` publichnogo upravlinnya tery`torial`ny`x gromad. *Public administration and development: electronic edition*, no. 4. (electronic journal). Retrieved from: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/153.pdf (accessed 28.01.2022)
7. Verkhovtseva I.G. (2017) Selyans`ki reformy` 1860-x – 1870-x rr. chy` Vely`ka reforma 1861 – 1871 rr.?: unifikaciya samovryaduvannya selyan u Rosijs`kij imperiyi. *Eminak: scientific quarterly*, vol. 4, no. 2, pp. 79–89.
8. Constitution of Ukraine (1996). *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, no. 30 (electronic journal). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed 28.01.2022)
9. The Law of Ukraine (1997) «About local self-government in Ukraine». *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, no. 24 (electronic journal), Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/280/97-%D0%B2%D1%80> (accessed 28.01.2022)
10. The Law of Ukraine (2015) «About voluntary association of territorial communities». *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, no. 13 (electronic journal). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (accessed 28.01.2022)
11. Berestoviy A.I., Kornovenko S.V. (2015) Podatkovi platezhi selyanstva Naddniprolyans`koyi Ukrayiny` u drugij polovy`ni XIX – na pochatku XX st.: monografiia. Cherkasy: Yu. A. Chabanenko, 211 p.
12. Legun Yu.V. (2005) Znachennya materialiv volosny`x sudiv yak dzherela z istoriyi selyanstva Podillya. *Problems of the history of Ukraine in the XIX – early XX centuries*, 10, pp. 284–292.
13. Melnichuk K.V. (2018) Znachennya materialiv volosny`x sudiv yak dzherela z istoriyi selyanstva Podillya. *Problems of the history of Ukraine in the XIX – early XX centuries*, no. 28, pp. 110–124.
14. Miterov O. (2009) Material no-fanansova baza selyans`kogo samoupravlinnya Chernigivs`koyi guberniyi (1861–1917 rr.). *Severyansky Chronicle*, vol. 2, no. 3, pp. 58–67.
15. Verkhovtseva I.G. (2018) Mizh korporaty`vnisty i byurokraty`znom: samovryaduvannya selyan u Rosijs`kij imperiyi (druga polovy`na XIX – pochatok XX st.): monografiia. Cherkasy: Yu. A. Chabanenko, 397 p. (in Ukraine)
16. Verkhovtseva I.G. (2019) Selyans`ke samovryaduvannya v Rosijs`kij imperiyi (druga polovy`na XIX – pochatok XX st.) (PhDs Thesis), Cherkasy: The Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University.
17. Verkhovtseva I.G. (2021) Rosijs`ka imperiya u fokuci globalisty`ky`: paradoksy` upravlins`koyi unifikaciyi impers`kogo prostoru. *Regional studies*,. no. 24, pp. 110–115.

18. Lelevhenko A.P., Vasil'yeva O.I., Kuybida V.S., Tkachyk A.F. (2017) *Misceve samovryaduvannya v umovax decentralizaciyi povnovazhen'*: [navch. posib.]. Kyiv: Rada Yevropi, 110 p. (in Ukraine)

19. Prihodchenko L.L. (2016) Sy'stema publichnogo upravlinnya Ukrayiny': mexanizmy` gory`zontal`noyi vzayemodiyi. *Public administration: theory and practice*, no. 2, pp. 5–14.